

ТЕМА № 10

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ СИЛИ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ТА СИСТЕМ КОЛЕКТИВНОЇ БЕЗПЕКИ.

Питання теми:

1. Поняття, предмет та джерела права міжнародної безпеки.
2. Загальна система колективної безпеки.
3. Регіональні системи колективної безпеки.
4. Міжнародно-правове регулювання роззброєння та скорочення озброєнь.
5. Заходи посилення довіри.

Рекомендована література:

1. Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії: Підручник для студ. вищ. навч. закладів за спец. "Міжнародне право", "Міжнародні відносини" / В.Г. Буткевич (ред.). - К.: Либідь, 2002. - 608 с.
2. 4. Буткевич В.Г., Войтович С.А., Григоров О.М., Заблоць-ка Л.Г., Задорожній О.В. Міжнародне право: Основні галузі: Підручник для студ. вищих навч. закл. за спец. "Міжнародне право", "Міжнародні відносини" / В.Г. Буткевич (ред.). - К.: Либідь, 2004. - 814 с.
3. 5. Георгіца А.З., Чикурлій С.О. Міжнародне публічне право: Навч.-метод, посіб. / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. - Чернівці: Рута, 2002. - 175 с.
4. 6. Дмитрієв А.І., Муравйов В.І. Міжнародне публічне право: Навч. посіб. / Київський ун-т права; Інститут міжнародних відносин Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка / Ю.С. Шемшученко (відп. ред.), Л.В. Губерський (відп. ред.). -Стереотип, вид. - К.: Юрінком Інтер, 2001. - 638 с.

1. Поняття, предмет та джерела права міжнародної безпеки

Протягом тисячолітньої історії розвитку людської цивілізації більшість держав намагалися створити безпечні умови свого існування або самостійно або за допомогою обмеженого кола союзників. При цьому мир розглядався лише як стан відносин між певним колом країн, тому навіть ті держави, що проводили миролюбну політику, прагнули забезпечити мирні відносини, перш за все, зі своїми сусідами, не здійснюючи жодних спроб припинити чи попередити війни

в інших регіонах світу. Усвідомлення потреби світового співробітництва держав у сфері забезпечення миру створило передумови зародження і розвитку нової галузі міжнародного публічного права – права міжнародної безпеки.

Право міжнародної безпеки – це система міжнародно-правових принципів і норм, спрямованих на підтримання миру та забезпечення безпеки у всіх сферах міжнародних відносин.

Єдиного підходу до розуміння природи та структури права міжнародної безпеки у сучасній науці міжнародного права не існує. У вітчизняній науці, так само як і в усіх державах-колишніх республіках СРСР та країнах Східної Європи, право міжнародної безпеки розглядається як самостійна галузь міжнародного публічного права, що має власний предмет та структуру системи норм і принципів. В той же час, західна наука не визнає існування такої галузі міжнародного права, асоціюючи відповідні норми з іншими галузями міжнародного права, перш за все, правом міжнародних організацій, правом зовнішніх зносин, міжнародним гуманітарним правом та правом збройних конфліктів. Жодним не виступаючи проти такого підходу, все ж слід визнати більш доцільним визначення права міжнародної безпеки саме як самостійної галузі міжнародного публічного права, оскільки цільове спрямування права міжнародної безпеки дещо відрізняється від цільового спрямування інших галузей міжнародного права. Так, якщо головною метою права міжнародних організацій є врегулювання перш за все організаційних питань діяльності міжнародних міждержавних організацій, а метою міжнародного гуманітарного права – додержання прав людини в умовах збройних конфліктів, то метою права міжнародної безпеки є перш за все попередження нових збройних конфліктів, припинення вже існуючих та створення умов для розвитку мирних відносин між державами.

Певний час предмет права міжнародної безпеки розглядався лише у вузькому значенні як військово-політичні відносини суб'єктів міжнародного права, спрямовані на попередження застосування військової сили, обмеження та скорочення озброєнь. У наш час поширеним є більш широкий підхід до розуміння права міжнародної безпеки, що пов'язано, перш за все зі зміною розуміння самого поняття міжнародної безпеки. Якщо первісно міжнародна безпека розглядалася як незастосування військової сили до держави з боку інших держав, то нині міжнародна безпека розглядається значно ширше – як незастосування до держави з боку інших держав чи міжнародних організацій будь-яких заходів, що обмежують або унеможливають її вільний розвиток та повноцінну рівноправну участь в усіх сферах міжнародних відносин. Згідно з таким підходом предмет права міжнародної безпеки складають:

- військово-політичні відносини, спрямовані на попередження та припинення застосування військової сили чи погрози силою як засобу вирішення міжнародних спорів;

- військово-політичні відносини, спрямовані на обмеження та скорочення озброєнь;
- політичні відносини, спрямовані на забезпечення політичної, економічної, продовольчої, технологічної, інформаційної та інших видів безпеки держав.

Норми міжнародного права, пов'язані з питаннями міжнародної безпеки, зосереджені у значній кількості міжнародно-правових актів, серед яких можна назвати і Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р., Декларацію про принципи міжнародного права 1970 р., Європейську конвенцію про боротьбу з тероризмом 1977 р., Конвенцію ООН з морського права 1982 р. і т.д. Проте існує низка міжнародно-правових актів, що безпосередньо регламентують відносини, пов'язані з підтриманням міжнародної безпеки і які можна розглядати в якості джерел права міжнародної безпеки. Систему таких джерел складають:

1) Статут ООН. Відповідно до ст. 1 Статуту ООН підтримання міжнародного миру і безпеки та застосування для цього засобів колективної безпеки є основним завданням ООН. Саме Статутом ООН (глави I, IV, VII) закріплено порядок застосування міжнародно-правових засобів підтримання миру;

2) Резолюції Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї ООН, що спрямовуються на конкретизацію положень Статуту ООН і стосуються питань міжнародної безпеки. До них, зокрема, можуть бути віднесені Резолюції Генасамблеї ООН „Про незастосування сили в міжнародних відносинах і остаточну заборону застосування ядерної зброї” 1972 р., „Про визначення агресії” 1974 р., „Про створення зони, вільної від ядерної зброї, в районі Близького Сходу” 1976 р., Резолюція Ради Безпеки № 1373 (2001) від 28.09.2001 р. щодо попередження та заборони фінансування тероризму тощо. Юридична сила цих резолюцій неоднакова: якщо резолюції Ради Безпеки відповідно до ст. 25 Статуту ООН є обов'язковими для виконання усіма членами ООН, то резолюції Генасамблеї мають лише рекомендаційний характер;

3) міжнародні договори, спрямовані на стримування нарощування ядерних озброєнь у просторовому відношенні. Ці договори, як правило, мають багатосторонній характер і встановлюють заборону виготовлення, розміщення, випробування та застосування ядерної зброї на певних територіях. До цієї групи джерел, зокрема, відносяться:

- Договір про Антарктику 1959 р.;
- Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р.;
- Договір про принципи діяльності держав щодо дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла 1967 р.;

- Договір про заборону розміщення на дні морів та океанів і їх надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення 1971 р.;
- Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці (Договір Тлателоко) 1967 р.;
- Договір про без'ядерну зону в південній частині Тихого Океану (Договір Раротонга) 1985 р.;
- Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Південно-Східній Азії (Бангкокський Договір) 1995 р.;
- Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Африці (Договір Пеліндаба) 1996 р.

4) міжнародні договори, спрямовані на стримування нарощування озброєнь у кількісному та якісному відношеннях. Такі договори можуть бути як двосторонніми, так і багатосторонніми і в основному передбачають граничну кількість певних видів зброї, що можуть виготовлятися та використовуватися державами чи їх групами. До таких договорів відносяться:

- Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою 1963 р.;
- Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1977 р.;
- Договір про звичайні збройні сили в Європі 1990 р.;
- Договір між СРСР та США про обмеження систем протиракетної оборони (Договір по ПРО) 1972 р.;
- Тимчасова угода між СРСР та США про деякі заходи у галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1972 р. (Угода по ОСВ-1);
- Договір між СРСР та США про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1979 р. (Договір по ОСВ-2);
- Договір між СРСР та США про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1991 р. (Договір по СНВ-1);
- Договір між Росією та США про подальше скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1993 р. (Договір по СНВ-2).

5) міжнародні договори, спрямовані за заборону виробництва окремих видів зброї та ліквідацію наявних запасів таких видів зброї. До цієї групи договорів відносяться:

- Конвенція про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної та про їх знищення 1972 р.;
- Конвенція про заборону розробки, виробництва і використання хімічної зброї та її знищення 1993 р.;
- Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та щодо їх знищення 1997 р.;
- Договір між СРСР та США про ліквідацію їх ракет середньої дальності і меншої дальності 1987 р. (Договір по РСМД);

б) міжнародні договори, спрямовані на попередження випадкового (несанкціонованого) виникнення війни. Подібні договори, як правило, є двосторонніми, укладаються між ядерними державами і розраховані на попередження помилкового використання стратегічних видів зброї. Так, до цієї групи джерел відносяться:

- Угоди про прямі лінії зв'язку між СРСР та США (1963 р., 1971 р.), Великобританією (1967 р.), Францією (1966 р.), ФРН (1986 р.);
- Угода про заходи щодо зменшення небезпеки виникнення ядерної війни між СРСР та США 1971 р.;
- Угода у формі обміну листами між СРСР та Францією про попередження випадкового чи несанкціонованого застосування ядерної зброї 1976 р.;
- Угода між Урядом СРСР та Урядом Великобританії про попередження випадкового виникнення ядерної війни 1977 р.;
- Угода між СРСР та США про попередження про запуск міжконтинентальних ракет з підводних човнів 1988 р.

7) міжнародно-правові акти, спрямовані на створення регіональних систем безпеки. Прикладом цієї групи джерел права міжнародної безпеки можуть бути акти, прийняті в межах Ради з безпеки та співробітництва у Європі (НБСЄ) та Організації з безпеки та співробітництва у Європі (ОБСЄ):

- Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р.;
- Підсумковий документ Белградської зустрічі 1977 року представників держав-учасниць Ради з безпеки та співробітництва в Європі, що відбулася на основі положень Заключного акта, стосовно подальших кроків після Ради 1978 р.;
- Підсумковий документ Мадридської зустрічі 1980 року представників держав-учасниць Ради з безпеки та співробітництва в Європі, що відбулася на основі положень Заключного акта, стосовно подальших кроків після Ради 1983 р.;

· Кодекс поведінки, що стосується військово-політичних аспектів безпеки, прийнятий на Будапештській зустрічі на вищому рівні держав-учасниць НБСЄ 1994 р.

З метою підтримання миру та гарантування міжнародної безпеки державами, їх групами та міжнародними організаціями розробляються системи індивідуальної та колективної безпеки.

Системи індивідуальної безпеки – це сукупність засобів, які розробляються та використовуються державою індивідуально з метою гарантування її власної безпеки, зокрема,

шляхом організації, фінансування та функціонування збройних сил, систем розвідки, контррозвідки, цивільної оборони тощо.

Системи колективної безпеки – це сукупність засобів, які розробляються та використовуються декількома державами одночасно з метою гарантування їх спільної безпеки чи загальної безпеки усього міжнародного співтовариства.

Необхідно наголосити, що у сучасному міжнародному праві перевага надається застосуванню систем колективної безпеки, системи індивідуальної безпеки не повинні використовуватися на шкоду інтересам загальної безпеки. Так, відповідно до ст. 51 Статуту ООН, якщо матиме місце напад на члена ООН, то жодною мірою не обмежується невід’ємне право на індивідуальну чи колективну самооборону, але лише до тих пір, поки Рада Безпеки ООН не застосує заходів, необхідних для підтримання міжнародного миру та безпеки.

Однією з ключових категорій як права міжнародної безпеки, так і міжнародного публічного права в цілому є поняття колективної безпеки, заснованої на спільній зацікавленості держав у справі охорони миру та міжнародного правопорядку.

Колективна безпека – це система спільних дій держав та (або) міжнародних організацій з метою підтримання міжнародного миру та безпеки, попередження або припинення за допомогою адекватних та легітимних засобів актів агресії.

Заходи та засоби колективної безпеки мають ґрунтуватися на основних принципах міжнародного права, найважливішими з яких є принципи поваги прав людини, незастосування сили чи погрози силою, непорушності кордонів, територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи.

В основі створення систем колективної безпеки покладено ідею про неподільність миру, суть якої полягає у визнанні небезпеки збройних конфліктів незалежно від того, де вони мають місце і які держави є їх безпосередніми учасниками. Цей принцип покладає на усі держави обов’язок реагувати на будь-які порушення миру та безпеки в будь-якому районі світу, брати участь у спільних діях на основі Статуту ООН з метою попередження або ліквідації загрози миру.

Залежно від рівня створення систем колективної безпеки розрізняють два їх види – загальну (універсальну) та регіональні системи колективної безпеки.

2. Загальна система колективної безпеки

Загальна система колективної безпеки ґрунтується на нормах Статуту ООН і передбачає здійснення державами узгоджених заходів з підтримання загальносвітового миру та безпеки на основі рішень ООН.

Основи загальної системи колективної безпеки було закладено прийняттям 01.01.1942 р. антигітлерівською коаліцією Декларації Об'єднаних Націй, що на практиці довело можливість об'єднання проти держав-агресорів широкого кола держав з різними соціально-економічними та ідеологічними системами. У повоєнний час діяльність новоутвореної ООН стала основною системою загальної колективної безпеки.

Система загальної колективної безпеки включає такі заходи:

- заходи щодо заборони застосування сили та погрози силою у відносинах між державами;
- заходи мирного вирішення міжнародних спорів;
- заходи роззброєння;
- тимчасові заходи з припинення порушень миру;
- примусові заходи безпеки без використання збройних сил;
- примусові заходи безпеки з використанням збройних сил;
- операції ООН з підтримання миру (миротворчі операції);
- заходи посилення довіри;
- операції багатонаціональних збройних сил поза рамками ООН.

Останні дві групи заходів застосовуються поза системою ООН, хоча і у тісній співпраці з нею. Решта заходів можуть бути застосовані лише за рішенням ООН і у повній відповідності з її Статутом.

У відповідності зі Статутом ООН підтримання міжнародного миру та безпеки має ґрунтуватися на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права і здійснюватися Генеральною Асамблеєю та Радою Безпеки, компетенція яких чітко розмежована.

Генасамблея вправі обговорювати будь-які питання і справи, що стосуються підтримання міжнародного миру і безпеки, в т.ч. розглядати загальні принципи

співробітництва між державами та розробляти відповідні рекомендації державам та Раді Безпеки ООН.

На Раду Безпеки покладається головна відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки, вона є єдиним органом ООН, наділеним правом здійснювати від імені Об'єднаних Націй превентивні та примусові дії, як з використанням, так і без використання об'єднаних збройних сил держав-членів ООН.

Загальна процедура застосування заходів колективної безпеки Радою Безпеки передбачена положеннями гл. VII Статуту ООН і полягає в наступному. У випадку виникнення загрози міжнародному миру та безпеці Рада Безпеки згідно зі ст. 30 Статуту здійснює кваліфікацію існуючої ситуації і визначає, має місце загроза миру, порушення миру чи акт агресії. Ця кваліфікація є юридичною основою для застосування подальших заходів безпеки.

Якщо обставини дозволяють попередити подальше загострення ситуації, Рада Безпеки може прийняти резолюцію про застосування тимчасових заходів з підтримання миру. Такі заходи не повинні наносити шкоду правам, інтересам чи положенню заінтересованих сторін і не порушувати основних принципів міжнародного права. Вони виконуються, як правило, самими сторонами конфлікту і можуть полягати у припиненні вогню чи встановленні перемир'я, відведенні військ на раніше зайняті позиції, виведенні військ з окупованої території, проведенні тимчасової демаркаційної лінії, утворенні демілітаризованої лінії і т.п.

Якщо ситуація є складною і тимчасові заходи підтримання не дали результатів чи взагалі не можуть бути застосовані, Рада Безпеки вправі застосовувати невійськові примусові заходи, зокрема вимагати від членів ООН повного чи часткового припинення економічних відносин, транспортного сполучення, роботи систем зв'язку, а також розриву дипломатичних зносин з державою-правопорушницею.

Відповідно до ст. 42 Статуту ООН якщо Рада Безпеки вважатиме, що примусові заходи безпеки без використання збройних сил можуть виявитися або вже виявилися неефективними, вона може прийняти рішення про застосування заходів примусу з використанням таких повітряних, морських та сухопутних збройних сил, які є необхідними для відновлення міжнародного миру та безпеки, зокрема, це може бути блокада, демонстрація сили чи інша операція збройних сил. Рада Безпеки може застосувати збройну силу після невійськових заходів, одночасно з ними чи в якості первинного заходу. У будь-якому разі таке застосування збройної сили має здійснюватися лише в загальних інтересах міжнародного співтовариства і не повинне суперечити положенням Статуту ООН.

Під час створення ООН була досягнута домовленість про створення міжнародних збройних сил ООН та Військово-Штабного Комітету, що знайшло

відображення і в положеннях Статуту ООН. Так, відповідно до ст. 43 Статуту ООН усі члени організації зобов'язувалися передати у розпорядження Ради Безпеки та на її вимогу необхідні збройні сили, допоміжні сили та засоби обслуговування. Чисельність та рід військ, характер їх готовності, місце загального розташування, характер допоміжних сил та засобів їх обслуговування мали визначатися окремими угодами між Радою Безпеки та державами чийх групами. Військово-Штабний Комітет повинен складатися із начальників штабів держав-постійних членів Ради Безпеки і здійснювати розробку планів застосування міжнародних сил, а також консультувати Раду Безпеки з військових питань.

Незважаючи на наявність розробленого на папері механізму застосування міжнародних збройних сил ООН, він так і не запрацював у дійсності. Через протиріччя між постійними членами Ради Безпеки міжнародні збройні сили так і не були утворені, а Військо-Штабний Комітет фактично припинив свою діяльність у 1947 р. Зрештою, і сама Рада Безпеки жодного разу не приймала рішення про застосування примусових з використанням збройної сили, а усі примусові заходи, що застосовувалися за рішенням Ради Безпеки, мали невійськовий характер (заходи проти Південної Родезії (1966, 1968 рр.), ПАР (1977 р.), Іраку (1990 р.), Югославії (1991 р.), Лівії (1992 р.), Сомалі (1992 р.), Гаїті (1993 р.), Анголи (1994 р.), Руанди (1994 р.), Ліберії (1995 р.) та ін.).

Одним із важливих заходів загальної колективної безпеки, що активно застосовується останнім часом, є проведення операцій ООН з підтримання миру (миротворчих операцій).

Операції ООН з підтримання миру (миротворчі операції) – це заходи колективної безпеки миротворчого характеру, що здійснюються із залученням військового персоналу з метою стабілізації обстановки в районі конфлікту, створення сприятливих умов для мирного його вирішення, встановлення та підтримання миру.

Проведення миротворчих операцій не може розглядатися як застосування збройної сили проти сторін конфлікту, оскільки участь в таких операціях беруть не міжнародні збройні сили чи збройні сили іноземних держав, а іноземний військовий персонал, який має зберігати нейтралітет і не може брати участі в бойових діях. Особливістю міжнародно-правового регулювання миротворчих операцій ООН є те, що вони не передбачені Статутом ООН чи будь-яким іншим спеціальним міжнародним договором. Рішення про проведення миротворчих операцій приймається Радою Безпеки ООН у кожному окремому випадку. У відповідній резолюції Ради Безпеки має вказуватися мета та строки проведення миротворчої операції, склад та чисельність миротворчого контингенту, порядок його використання. Фінансування миротворчих операцій здійснюється усіма державами-членами ООН шляхом сплати пропорційних внесків, причому найбільші внески сплачуються постійними членами Ради Безпеки. В окремих випадках, наприклад, як це має місце при діяльності Міжнародних збройних сил з підтримання миру на Кіпрі, внески сплачуються на добровільній основі.

Проведення миротворчих операцій ООН характеризується такими особливостями:

- миротворчі операції можуть проводитися лише за наявності чітко вираженої згоди на це усіх сторін конфлікту;
- єдиною правомірною підставою проведення миротворчих операцій є виключно відповідний мандат Ради Безпеки ООН;
- загальне керівництво миротворчою операцією здійснюється Радою Безпеки ООН;
- командування та контроль за проведенням миротворчої операції покладається на Генерального секретаря ООН;
- повний нейтралітет миротворчого контингенту, який не може втручатися у внутрішні справи країни перебування чи використовуватися в інтересах будь-якої сторони конфлікту на шкоду іншій стороні;
- використання збройної сили персоналом миротворчого контингенту допускається виключно в цілях самооборони.

Нині сформувалися та використовуються два основні типи миротворчих операцій:

а) місії військових спостерігачів у складі незброєних офіцерів – т.зв. „блакитні шоломи” (перша така місія була утворена у 1948 р. для спостереження за виконаннями умов перемир’я в Палестині);

б) сили з підтримання миру у складі національних військових контингентів, озброєних легкою стрілецькою зброєю – т.зв. „блакитні шоломи” (перша така операція була проведена у 1956 р. на Близькому Сході).

Первісно миротворчі операції проводилися лише у міждержавних конфліктах після припинення вогню і до остаточного врегулювання конфлікту. Але починаючи з 80-х років ХХ ст. миротворчі операції почали застосовуватися також і внутрішньодержавних конфліктах, в т.ч. і одразу після досягнення сторонами конфлікту попередньої згоди про його вирішення. При цьому функції миротворчих контингентів у міждержавних та внутрішньодержавних конфліктах суттєво розрізняються.

У ході врегулювання міждержавних конфліктів миротворчими контингентами здійснюються переважно військові функції, наприклад, роз’єднання ворогуючих сторін, створення та патрулювання зон роз’єднання, буферних та демілітаризованих зон, спостереження за припиненням вогню, виведенням військ, переміщенням збройних чи зброї сил сторін у зонах конфлікту, загальне військове спостереження за розвитком ситуації тощо.

Під час врегулювання внутрішньодержавних конфліктів міжнаціонального, етнічного, релігійного чи іншого характеру миротворчі контингенти виконують як військові, так і не військові (адміністративні, поліцейські, цивільні) функції, для чого до їх складу одночасно з військовим вводиться і поліцейський та адміністративний персонал. У таких випадках миротворчим контингентом здійснюється роззброєння та ліквідація незаконних збройних формувань, захист законної цивільної влади, захист біженців та вимушених переселенців, охорона гуманітарних вантажів та стратегічних об'єктів, організація та проведення виборів, нагляд за дотриманням прав людини і т.п.

З метою скорочення часу розгортання миротворчих операцій ООН уклала більш ніж із 50 державами угоди про резервні сили, згідно з якими держави прийняли на себе зобов'язання утримувати визначені контингенти військ, спорядження та матеріально-технічне обладнання у стані, придатному для швидкого розгортання на вимогу ООН. Крім цих сил швидкого розгортання, свої військові, поліцейські та цивільні підрозділи для участі у миротворчих операціях можуть надсилати і інші держави.

На персонал миротворчого контингенту повністю поширюється дія норм міжнародного гуманітарного права, він зобов'язаний дотримуватися законів країни перебування чи держави транзиту та утримуватися від будь-яких дій, що суперечать міжнародному характеру покладеного на нього функцій. Крім того, на миротворчий контингент поширюється дія Конвенції про безпеку персоналу ООН та пов'язаного з нею персоналу. Відповідно до цієї Конвенції, зокрема, персонал ООН та пов'язаний з нею персонал, їх матеріально-технічні засоби та приміщення не повинні ставати об'єктом нападу чи будь-яких інших дій, які перешкоджають виконанню персоналом свого мандату. Держави-учасниці зобов'язані вживати усіх належних заходів для забезпечення безпеки миротворчого персоналу та захисту його від будь-яких злочинних посягань, в т.ч. вбивств, нападів чи викрадень.

Фактична відсутність передбачених статутом ООН міжнародних збройних сил та потреба застосовувати такі сили до держав-правопорушниць зумовили виникнення та застосування ще одного заходу загальної колективної безпеки – операцій багатонаціональних збройних сил поза рамками ООН.

Відповідно до Статуту ООН застосування примусових дій може мати місце лише за рішенням Ради Безпеки і під її керівництвом. Проте такий захід безпеки мав місце лише один раз – у 1960-1964 рр., у Конго, коли Рада Безпеки надала дозвіл миротворчому контингенту застосувати збройну силу з метою роззброєння сепаратистів та збереження територіальної цілісності Конго. У більшості ж випадків Рада Безпеки передавала групі держав право приймати рішення про застосування збройної сили.

Вперше така ситуація мала місце у 1950 р. у Кореї. США втрутились у війну між Північною та Південною Кореєю на боці останньої, після чого Рада Безпеки ООН трьома своїми резолюціями висунула вимогу припинення бойових дій,

відведення північно-корейських військ за 38-му паралель і закликала членів ООН сприяти Південній Кореї, надавши збройні контингенти у розпорядження об'єднаного командування під керівництвом США¹. Утворені багатонаціональні сили у складі контингентів 16 держав отримали назву „Збройні сили ООН”, хоча фактично Раді Безпеки не підпорядковувалися.

Вдруге багатонаціональні збройні сили були утворені у 1991 р. після вторгнення Іраку до Кувейту. У цьому разі Рада Безпеки ООН надала державам не право застосовувати збройні сили, а право „застосовувати усі необхідні засоби ... для відновлення міжнародного миру і безпеки у цьому районі”², що і послужило підставою для застосування збройної сили проти Іраку коаліцією під керівництвом США. У подальшому Рада Безпеки уповноважувала групи держав на застосування збройної сили в Сомалі під керівництвом США (1992 р.), у Руанді під керівництвом Франції (1994 р.) та на Гаїті під керівництвом США (1994 р.). В усіх цих випадках керівництво операціями здійснювали не Рада Безпеки ООН, а держави учасниці, як ж і фінансували проведення цих операцій.

Така процедура застосування групою держав збройної сили проти країни-правопорушниці на підставі попереднього доручення Ради Безпеки ООН була порушена при застосуванні збройної сили проти Югославії (1999 р.), Афганістану (2002 р.) та Іраку (2003 р.). В усіх цих випадках групи держав під керівництвом США застосовували збройну силу без попереднього дозволу Ради Безпеки ООН, однак кожного разу Рада Безпеки вже після застосування сили визнавала ці операції правомірними, а у випадках з Афганістаном та Іраком – навіть визнавала право окупаційних адміністрацій здійснювати керівництво міжнародними контингентами збройних сил. Це дозволяє говорити про правомірність подібних заходів колективної безпеки, хоча ні Статутом ООН, ні будь-якими іншими універсальними міжнародними договорами вони не передбачені.

3. Регіональні системи колективної безпеки

Поряд із загальною системою колективної безпеки Статут ООН передбачає можливість створення і регіональних систем підтримання міжнародного миру за умови, що такі системи та їх діяльність сумісні з цілями та принципами ООН і підходять для регіональних дій. Подібні положення Статуту ООН дозволяють зробити висновок, що регіональні системи колективної безпеки складають частину загальної системи міжнародної безпеки і їй підпорядковані.

Враховуючи суттєві відмінності регіонів, Статут ООН не дає чіткого визначення регіональних органів та угод з питань міжнародної безпеки, а також функцій, що на них покладаються.

В цілому для регіональних систем колективної безпеки характерна наявність таких ознак:

- проголошується зобов'язання учасників вирішувати усі спори між собою виключно мирними способами;
- закріплюється обов'язок учасників надавати індивідуальну чи колективну допомогу державі, що піддалася зовнішньому нападу;
- про заходи колективної оборони невідкладно має повідомлятися Рада Безпеки ООН;
- учасниками є, як правило, держави одного регіону, а сам договір діє в межах району, визначеного угодою сторін;
- прийняття нових членів до системи регіональної безпеки можливе лише за згодою усіх її учасників.

Основною метою регіональних угод та організацій є забезпечення мирного врегулювання спорів між їх учасниками. Відповідно до ч. 2 ст. 52 Статуту ООН члени цих угод та організацій повинні докладати усіх зусиль для мирного вирішення місцевих спорів в рамках своїх організацій до їх передачі на розгляд Ради Безпеки.

Досить складним є питання про можливість здійснення в межах регіональних систем безпеки примусових заходів із застосуванням військової сили. За загальним правилом регіональні організації вправі застосовувати збройну силу лише для протидії уже заподіяному нападу хоча б на одного із їх учасників. Тривалий час беззаперечною вважалася думка, що у випадках, не пов'язаних з безпосереднім нападом на учасників регіональної системи безпеки, вона може здійснювати примусові заходи з використанням збройної сили лише за рішенням Ради Безпеки ООН, однак операції під керівництвом США проти Югославії (1999 р.), Афганістану (2002 р.) та Іраку (2003 р.) довели, що такі заходи можуть застосовуватися і без рішення Ради Безпеки ООН. Щоправда, навряд чи можна говорити, що операції проти Афганістану та Іраку були реалізовані в рамках регіональних систем колективної безпеки, оскільки ці країни не входять до регіону діяльності НАТО.

Нині існує декілька регіональних систем колективної безпеки, причому регіони їх функціонування досить часто пересікаються. Основними серед таких є Організація з безпеки та співробітництва у Європі (ОБСЄ), Організація Північноатлантичного договору (НАТО), Система колективної безпеки СНД. Певні заходи колективної безпеки розроблені і в рамках Ліги арабських держав (ЛАД), Об'єднання американських держав (ОАД) та Організацією африканської єдності (ОАЄ), але особливою ефективністю вони не відзначаються.

Організація з безпеки та співробітництва у Європі (ОБСЄ) створена відповідно до рішень, закріплених Паризькою (1990 р.), Віденською та Гельсінською (1992 р.) деклараціями Наради з безпеки та співробітництва у Європі. Членами ОБСЄ є 53 держави, в т.ч. і Україна.

Цілями ОБСЄ є: сприяння поліпшенню взаємних відносин, а також створення умов щодо забезпеченню тривалого миру; підтримка розрядки міжнародної напруженості; визнання неподільності європейської безпеки, а також взаємної зацікавленості в розвитку співробітництва між державами-членами; визнання тісного взаємозв'язку миру і безпеки в Європі та у всьому світі тощо. У своїй діяльності ОБСЄ тісно співпрацює з іншими регіональними організаціями, зокрема, ЄС, Радою Європи та НАТО.

ОБСЄ складається з представників парламентів країн, що підписали Гельсінський заключний акт 1975 р., і Паризьку хартію 1990 р. Парламентська асамблея дає оцінку ходу здійснення цілей ОБСЄ; обговорює питання, підняті на зустрічах Ради Міністрів і на зустрічах на вищому рівні держав-членів ОБСЄ; розробляє і сприяє здійсненню механізмів попередження і вирішення конфліктів; подає підтримку зміцненню і консолідації демократичних інститутів в державах-учасниках ОБСЄ. Органами ОБСЄ є Рада, Комітет старших урядовців, секретаріат, центр із запобігання конфліктам та ін.

Рада, що складається з міністрів закордонних справ держав-учасників, є центральним форумом для проведення регулярних політичних консультацій у рамках процесу ОБСЄ. Рада готує зустрічі глав держав і урядів держав-учасників і виконувати визначені на цих зустрічах завдання. Рада проводить свої засідання регулярно і не рідше за один раз на рік.

Комітет старших урядовців готує засідання Ради, виконує її рішення, проводить огляд поточних проблем і розглядає питання майбутньої роботи ОБСЄ, зокрема його відносин з іншими міжнародними форумами. Засідання Комітету проводяться в місці розташування Секретаріату в м. Празі.

Секретаріат ОБСЄ забезпечує адміністративне обслуговування засідань Ради і Комітету старших урядовців. Він веде архів документації ОБСЄ і розповсюджує документи на прохання держав-учасників. Секретаріат складається з директора, трьох співробітників і адміністративно-технічного персоналу.

Центр по запобіганню конфліктам сприяє Раді в справі зменшення небезпеки виникнення конфліктів. Він являється механізмом консультацій і співробітництва щодо військової діяльності. Система мирного врегулювання ОБСЄ складається з таких елементів:

- механізм ОБСЄ по врегулюванню спорів (прийнятий у Валлетті у 1991 р.);
- Конвенція з примирення і арбітражу (прийнята в Стокгольмі у 1992 р.);
- Комісія ОБСЄ з примиренню (положення про Комісію прийняте в Стокгольмі у 1992 р.);
- Положення про директивне примирення (прийняте у Стокгольмі у 1992 р.).

Організація Північноатлантичного договору (НАТО) діє на основі Північноатлантичного договору 1949 р. Структура НАТО є відкритою для вступу нових європейських держав. Нині до складу НАТО входять 19 держав, але ступінь їхньої інтеграції в Північноатлантичний альянс різна. Наприклад, Ісландія, що не має власних збройних сил, не входить в інтегровану військову структуру. Однак вона вправі послати цивільного чиновника у Військовий комітет. Ісландія має статус спостерігача в Комітеті військового планування. Іспанія не бере участь в інтегрованій командній структурі НАТО, однак вона є повноправним членом Північноатлантичної ради, Групи ядерного планування, Комітету оборонного планування і Військового комітету. Франція в 1966 р. вийшла з інтегрованої військової структури НАТО, залишившись у його політичній організації.

Згідно положеннями Північноатлантичного договору (ст. 5 і 7), озброєний напад проти одного або декількох держав-учасників розглядатиметься як напад проти всіх них, якщо такий напад відбудеться, кожен учасник допомагатиме стороні, що піддалася нападу, всіма засобами, включаючи застосування озброєної сили. Напад включає озброєний напад як на території держав-членів, так і на їх судна і літаки в певному районі. Про всякий такий напад і всі вжиті заходи негайно повідомляється Рада Безпеки ООН. Заходи припиняються, коли Рада Безпеки вживає заходи для відновлення і підтримки міжнародного світу і безпеки.

Відповідно до Договору була створена Рада НАТО (найвищий політичний і військовий орган), в якому представлені всі члени НАТО на рівні глав держав, урядів і міністрів закордонних справ. Як постійний орган Рада збирається раз на тиждень на рівні постійних представників в ранзі послів. Рада засновувала допоміжні органи, зокрема, Військовий комітет, що засідає не рідше за два рази на рік. У 1991 р. створена Рада Північноатлантичного співробітництва, в якій держави представлені міністрами закордонних справ.

Керівними органами НАТО є: Північноатлантична рада. Комітет оборонного планування, Група ядерного планування, інші комітети, Генеральний секретар. Військова структура НАТО складається з Військових комітетів, Постійного військового комітету і Міжнародного військового штабу. Місцеперебування НАТО – м. Брюссель (Бельгія).

Відповідно до ст. 4 Північноатлантичного договору НАТО виступає трансатлантичним форумом для проведення союзниками консультацій з будь-яких питань, що торкають життєво важливі інтереси його членів, включаючи події, здатні поставити під загрозу їхню безпеку. Учасники Північноатлантичного договору зобов'язуються розв'язувати всі міжнародні суперечки мирними засобами таким шляхом, щоб не були поставлені під загрозу міжнародний мир, безпека і справедливість. Вони утримуються у своїх міжнародних відносинах від загрози чи примусового застосування сили яким би то не було способом, несумісним з цілями ООН.

НАТО постійно розширює співробітництво з іншими державами, зокрема, через програму „Партнерство заради миру”, учасником якої є і Україна. Ця програма здійснюється під керівництвом НАТО і створює умови для формування нових відносин у сфері безпеки між НАТО і його партнерами заради миру. На основі прихильності цілям програми „Партнерство заради миру” члени НАТО будуть розвивати разом з іншими державами процес планування і досліджень з метою закладки основи для виявлення й оцінки сил і потужностей, що можуть бути надані ними для міжнародної бойової підготовки, навчань і операцій у взаємодії із силами НАТО. Держави-члени Організації мають намір сприяти військовій і політичній координації в штаб-квартирі НАТО з метою забезпечення керівництва і керування відповідною діяльністю на основі партнерства з іншими державами, включаючи планування, бойову підготовку, навчання і розробку доктрин. НАТО буде проводити консультації з будь-яким активним учасником партнерства, якщо цей партнер вважає, що існує пряма погроза його територіальної цілісності, незалежності чи безпеці.

Організація американських держав (ОАД) була створена на підставі Міжамериканського договору про взаємну допомогу 1947 р., Статуту ОАД 1948 р. і Міжамериканського договору про мирне вирішення міжнародних спорів 1948 р.

Членом ОАД може бути будь-яка американська держава, що ратифікувала його Статут. Нині учасниками ОАД є всі американські держави, за винятком Канади і Куби. Місцеперебування ОАД – м. Вашингтон.

Цілями ОАД є забезпечення миру і безпеки на американському континенті, зміцнення солідарності і співробітництва, захист територіальної цілісності, організація спільних дій у випадку агресії, а також мирне вирішення суперечок.

Відповідно до ст. 25 Статуту ОАД будь-яка агресія проти однієї з американських держав розглядається як агресія проти всіх інших. При цьому Статут дає розширювальний перелік випадків, коли держави мають право застосовувати заходи колективної самооборони: якщо недоторканність або цілісність території, або суверенітет, або політична незалежність будь-якої американської держави будуть порушені за допомогою озброєного нападу або акту агресії, що не є озброєним нападом, або внутрішньоконтинентального конфлікту між американськими державами, або внаслідок ситуації, яка можуть поставити під загрозу мир в Америці.

На відміну від інших регіональних систем колективної безпеки Статут ОАД не передбачає обов'язку ОАД сповіщати Раду Безпеки ООН про вжиті заходи військового характеру, однак такий обов'язок безпосередньо випливає з норм Статуту ООН.

Найвищим органом ОАД є Генеральна асамблея, в якій представлені всі держави-члени ОАД. Для розгляду невідкладних проблем утворено Консультативну нараду міністрів закордонних справ, при якому засновано

Консультативний комітет оборони для координації діяльності учасників з питань військового співробітництва.

До функцій Ради ОАД, що складається з представників держав-членів, віднесено ознайомлення держав із всіма міжамериканськими договорами, розробка проектів конвенцій у рамках ОАД, забезпечення роботи т.зв. Панамериканського Союзу і т.д.

Крім головних органів, в ОАД існують допоміжні структури – спеціалізовані конференції і спеціалізовані організації (Міжамериканська комісія з прав людини, Міжамериканський юридичний комітет і т.д.).

Система колективної безпеки СНД знаходиться лише на стадії формування, що не в останню чергу протиріччями в середині самої Співдружності. У 1992 р. 9 держав (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизія, Росія, Таджикистан та Узбекистан) уклали Договір про колективну безпеку, що передбачав спільне надання військової допомоги державам-учасникам у випадку зовнішньої агресії. На основі цього Договору утворено Об'єднані збройні сили та Рада колективної безпеки з фактично консультаційними повноваженнями. У 1999 р. 3 держави (Азербайджан, Грузія та Узбекистан) відмовилися від подальшої участі у цій системі колективної безпеки.

У 1995 р. главами Білорусі, Вірменії, Грузії, Росії, Таджикистану, Туркменістану та України підписано Угоду про створення об'єднаної системи протиповітряної оборони, однак вона передбачає не створення системи колективної безпеки, а спільну експлуатацію цілісного комплексу протиповітряної оборони, створеної Радянським Союзом. Жодних положень про порядок вирішення внутрішніх конфліктів чи реагування на зовнішню агресію цією Угодою не передбачено.

Більш ефективно на теренах СНД діє система миротворчих операцій. Ташкентською угодою 1992 р. та протоколами до неї передбачено створення Груп військових спостерігачів та Колективних сил з підтримання миру. Рішення про створення таких груп та сил приймається Радою глав держав СНД, про що негайно повідомляється Рада Безпеки ООН та Рада Міністрів ОБСЄ. Загальне керівництво миротворчою операцією здійснює Об'єднаний штаб, що також утворюється Радою глав держав СНД.

Нині в рамках СНД проводяться миротворчі операції у Південній Осетії, Придністров'ї, Таджикистані та Абхазії. При цьому миротворчі сили у Таджикистані складаються з російських та казахських контингентів, у решті регіонів – лише з російських, що викликає сумніви у можливості їх оцінки саме як багатонаціональних миротворчих контингентів.

Також малоефективними виявилися заходи колективної безпеки, що застосовувалися Лігою арабських держав та Організацією африканської єдності. Так, у 1971 р. ЛАД утворила міжарабські сили для роз'єднання у Лівані (т.зв. „зелені шоломи”), щоб припинити зіткнення між різноманітними регіональними

угрупованнями. У 1981 р. ОАЄ створила міжафриканські сили з підтримання миру, призначені для спостереження за виконанням перемир'я між угрупованнями в Чаді. Ні та, ні інша операція успіху не мали.

4. Міжнародно-правове регулювання роззброєння та скорочення озброєнь

Одним із найефективніших заходів міжнародної безпеки є роззброєння та обмеження озброєнь. Початок сучасним механізмам роззброєння було покладено резолюцією Генасамблеї ООН від 20.11.1959 р. „Про загальне і повне роззброєння” та Спільною заявою урядів СРСР та США 1961 р., які передбачали розпуск збройних сил, ліквідацію військових установ та зброї, припинення військового навчання та фінансування військових заходів. Зрозуміло, що подібні наміри не могли бути реалізовані ні у близькому, ні у більш віддаленому майбутньому, тому міжнародні процеси роззброєння пішли шляхом заборони та обмеження виробництва та використання окремих видів зброї, перш за все зброї масового знищення.

У більшості випадків такі заходи здійснюються на багатосторонньому та двосторонньому рівнях, хоча можливі і односторонні дії держав, спрямовані на роззброєння. Так, від ядерної зброї в односторонньому порядку відмовилися Мексика та Україна. Починаючи з 1984 р. у тісній співпраці з ООН діє Конференція з роззброєння, в рамках якої розробляються проекти міжнародних договорів з питань роззброєння та скорочення озброєнь.

Зараз існує значна кількість міжнародних угод щодо роззброєння, прийнятих на універсальному, регіональному та партикулярному рівнях, які стосуються як зброї масового знищення, так і звичайних видів озброєнь.

Одним із елементів сучасного механізму роззброєння є режим нерозповсюдження ядерної зброї, встановлений Договором про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р. Цей договір містить систему зобов'язань, що перекривають будь-яку можливість ядерним державам передавати, а неядерним державам – отримувати ядерну зброю. Так, кожна держава, що має ядерну зброю, зобов'язується не передавати будь-кому ядерну зброю чи інші ядерні вибухові пристрої, а також контроль над такою зброєю або вибуховими пристроями ні прямо, ні посередньо, так само як і ніяким способом не допомагати, не заохочувати і не спонукати будь-яку державу, що не має ядерної зброї, до виробництва або здобуття будь-яким іншим способом ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над такою зброєю або вибуховими пристроями. З іншого боку, будь-яка держава, що не має ядерної зброї, зобов'язується не приймати передачі від кого б то не було ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над такою зброєю або вибуховими пристроями ні прямо, ні посередньо; не виробляти та не здобувати у будь-який інший спосіб ядерну зброю чи інші ядерні вибухові пристрої, так само як і не добиватися і не приймати будь-якої допомоги у виробництві ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв. В той же час цей Договір стосується нерозповсюдження виключно ядерної зброї і жодним

чином не обмежує невід’ємне право будь-якої держави розвивати дослідження, виробництво та використання ядерної енергії в мирних цілях.

З метою подальшого загального роззброєння низкою міжнародних договорів створюються без’ядерні зони, тобто території, що можуть перебувати як під юрисдикцією держав-учасниць, так і під міжнародною юрисдикцією, і на яких забороняється розміщення, випробування, використання та захоронення ядерної зброї. Зараз існують такі без’ядерні зони:

- Антарктика, тобто континент Антарктида та усі простори південніше 60-ї паралелі південної широти (Договір про Антарктику 1959 р.);
- космічний простір, в т.ч. Місяць та інші небесні тіла (Договір про принципи діяльності держав стосовно дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла 1967 р.);
- дно морів, океанів та його надра за межами 12-мильної зони, що відраховується від тих же ліній, що і ширина територіального моря (Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення 1971 р.);
- Латинська Америка (Договір Тлателоко 1967 р.);
- південна частина Тихого океану (Договір Раротонга 1985 р.);
- Південно-Східна Азія (Бангкокський договір 1995 р.);
- Африка (Договір Пеліндаба 1996 р.).

Останні чотири договори поширюються лише на території, що знаходяться під юрисдикцією відповідних держав – сухопутні простори, внутрішні води та води територіальних морів, архіпелажні води та повітряні простори над ними, морське дно та його надра, а Бангкокський договір – також і на континентальний шельф та виключні економічні зони. За цими договорами державам-учасницям забороняється володіти, розробляти, виготовляти, придбавати, розміщувати, перевозити чи випробувати ядерну зброю, здійснювати викиди радіоактивних відходів, а також дозволяти здійснювати ці дії в межах своїх територій іншим державам. Важливим елементом цих договорів є гарантії безпеки, надані ядерними державами неядерними.

Низка договорів присвячена обмеженню та забороні проведення випробувань ядерної та інших видів зброї масового знищення.

Так, у 1963 р. було підписано Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою. Цей Договір встановлює заборону ядерних випробувань та інших ядерних вибухів у атмосфері, за її межами, в т.ч. у космічному просторі, під водою, включаючи територіальне море

та відкрите море, а також у будь-якому іншому середовищі, якщо це викликає випадання радіоактивних опадів за межами територіальних кордонів держави, під юрисдикцією якої здійснюється такий вибух. Зараз учасниками цього договору є більше, ніж 140 держав світу, в т.ч. і Україна як правонаступниця СРСР.

Повна заборона ядерних випробувань чи будь-яких інших ядерних вибухів незалежно від середовища, передбачена Договором про всеосяжну заборону ядерних випробувань 1996 р. Цей Договір поки що не набрав чинності, оскільки для цього необхідна його ратифікація усіма сорока чотирма державами, які мають ядерні технології і зазначені у Додатку 2 до нього. Україна ратифікувала цей Договір у листопаді 2000 р.

Крім обмеження ядерної зброї, сучасне міжнародне право містить і повну заборону окремих видів зброї масового знищення. Зокрема, більше 150 держав, в т.ч. і Україна, є учасниками Конвенції про заборону розробки, виробництва та нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972 р. Кожна держава-учасниця цієї Конвенції зобов'язана ніколи і ні за яких обставин не розробляти, не виробляти, не накопичувати, не придбавати і не зберігати мікробіологічні чи інші біологічні агенти та токсини, а також зброю, обладнання та засоби доставки, призначені для їх використання у ворожих цілях чи збройних конфліктах. Усі вказані об'єкти мають бути знищені або переведені для мирного використання.

Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р. передбачає зобов'язання держав ніколи і ні за яких умов не розробляти, не виробляти, не придбавати іншим чином, не накопичувати, не зберігати, не передавати прямо чи непрямо будь-кому, не застосовувати хімічну зброю та не проводити будь-яких військових підготувань до застосування хімічної зброї, а також не допомагати, не заохочувати або не спонукати будь-яким чином будь-кого до будь-якої з цих дій. Кожна держава-учасниця Конвенції має знищити усі запаси хімічної зброї, наявні на її території, або залишені на території інших держав, згідно з розробленим нею графіком, при чому таке знищення мало бути розпочате не пізніше квітня 1999 р. Україна є учасником цієї Конвенції з 1998 р.

Останнім часом у міжнародному праві має місце тенденція до заборони не лише зброї масового ураження, а й загальних видів зброї т.зв. „невибіркової дії”, тобто таких, що призводять до ураження не лише сил противника, а й цивільного населення. Так, Конвенцією про заборону чи обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що наносять надмірні пошкодження чи мають невивіркову дію 1980 р. та протоколами до неї передбачено заборону застосування зброї, оскільки якої не можуть бути виявлені в тілі людини за допомогою рентгенівських променів, та лазерної зброї, яка може викликати постійну сліпоту, а також обмежено застосування мін-пасток, мін що встановлюються дистанційно і деяких інших подібних пристроїв, а також запалювальної зброї. Повністю заборонено виробництво, зберігання та

використання протипіхотних мін Конвенцією про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та щодо їх знищення 1997 р.

На двосторонньому рівні, перш за все між США та СРСР, а згодом – Росією, було укладено низку угод про скорочення стратегічних озброєнь. Серед таких найважливішими є:

- Договір між СРСР та США про обмеження систем протиракетної оборони (Договір по ПРО) 1972 р. Цим Договором передбачалося залишити у кожній країні по два райони ПРО, однак згодом Додатковим протоколом 1974 р. було прийнято рішення про залишення ще по одному району ПРО радіусом 150 км. Зараз США проводять розробку нової системи ПРО, чим фактично припинили виконання Договору 1972 р.;

- Тимчасова угода між СРСР та США про деякі заходи у галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1972 р. (Угода по ОСВ-1), якою було введено обмеження щодо пускових стратегічних ракет, як стаціонарних, так і таких, що базуються на підводних човнах;

- Договір між СРСР та США про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1979 р. (Договір по ОСВ-2) став продовженням ОСВ-1 і встановив обмеження загальною кількістю 2400 одиниць пускових установок міжконтинентальних балістичних ракет (МБР), балістичних ракет підводних човнів (БРПЛ), важких бомбардувальників та балістичних ракет класу „повітря-земля” (БРВЗ). Цей договір в силу не вступив, але фактично виконувався сторонами до 1986 р.;

- Договір між СРСР та США про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1991 р. (Договір по СНВ-1) передбачає обмеження МБР, БРПЛ та БРВЗ загальною кількістю 15140 одиниць. Договір ратифіковано США та Україною, але чинності він не набув через відмову Росії визнати для себе його обов’язковість.

- Договір між Росією та США про подальше скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1993 р. (Договір по СНВ-2) передбачає повну ліквідацію Росією шахтних пускових установок та важких МБР. Росією цей Договір не ратифіковано.

- Договір між СРСР та США про ліквідацію їх ракет середньої дальності і меншої дальності 1987 р. (Договір по РСМД). Умови цього договору було повністю виконано і США, і СРСР, але РСМД залишилися на озброєнні союзників США по НАТО.

Нові принципи роззброєння передбачені Договором про звичайні збройні сили в Європі 1990 р. та додатковими Умовами та Протоколами до нього. Зокрема, відповідно до них, сумарна кількість в межах визначених Договором районів

застосування сумарна кількість видів зброї не повинна перевищувати: 20 тис. бойових танків, 30 тис. бойових броньованих машин, 20 тис. артилерійських одиниць, 6 тис. бойових літаків та 2 тис. ударних гелікоптерів. Крім того, введено низку обмежень щодо тоннажу, калібру та деяких інших ознак зброї. Дія цього Договору на морські збройні сили не поширюється. 14.07.2007 р. Росія заявила про зупинення своєї участі у цьому Договорі і висловила пропозицію щодо розробки нової редакції договору.

5. Заходи посилення довіри

Важливим елементом системи колективної безпеки, безпосередньо спрямованим на попередження збройних конфліктів, є проведення заходів посилення довіри.

Заходи посилення довіри – це врегульована нормами міжнародного права система військових заходів контрольного та інформаційного характеру, спрямованих на посилення взаєморозуміння та попередження випадкових чи несанкціонованих збройних конфліктів.

Вперше заходи посилення довіри почали застосовуватися наприкінці 60-х років ХХ ст. для подолання найбільш гострих наслідків холодної війни у відносинах між СРСР та США, а дещо пізніше – з союзниками США та іншими державами. З цією метою була укладена низка договорів, спрямованих на попередження випадкового (несанкціонованого) виникнення війни, до яких можна віднести:

- Угоди про прямі лінії зв'язку між СРСР та США (1963 р., 1971 р.), Великобританією (1967 р.), Францією (1966 р.), ФРН (1986 р.);
- Угоду про заходи щодо зменшення небезпеки виникнення ядерної війни між СРСР та США 1971 р.;
- Угоду у формі обміну листами між СРСР та Францією про попередження випадкового чи несанкціонованого застосування ядерної зброї 1976 р.;
- Угоду між Урядом СРСР та Урядом Великобританії про попередження випадкового виникнення ядерної війни 1977 р.;
- Угоду між СРСР та США про попередження про запуск міжконтинентальних ракет з підводних човнів 1988 р.

Подібні договори передбачали обов'язок сторін вживати заходів попередження випадкового чи несанкціонованого, в т.ч. помилкового застосування ядерної зброї; у випадку ядерного інциденту сторони мали утримуватися від будь-яких, що могли б бути розцінені як початок ядерної війни. Крім того, в усіх договорах передбачалася негайна передача іншій стороні інформації про ядерні інциденти, випадкові запуски ракет і т.п.

Пізніше, також через систему двосторонніх договорів, були розроблені заходи з попередження зіткнень звичайних збройних сил. Зокрема, військовим суднам та літальним апаратам сторін вказувалося перебувати один від одного на достатній відстані, заборонялося проводити маневри та польоти в регіонах інтенсивного судноплавства, здійснювати імітації атак чи застосування зброї і т.п.

Починаючи з 90-х років ХХ ст. поводитьься робота щодо створення загальноєвропейської системи заходів посилення довіри, заснованої передусім на положеннях документів НСБСЕ і охоплює широкий комплекс заходів – заходи щодо забезпечення взаємодії і зв'язку між державами, повідомлення про військову діяльність, направлення спостерігачів на військові навчання і т.д.

Заключний Гельсінський акт 1975 р., зокрема, передбачає здійснення таких заходів довіри між державами НБСЕ:

- попереднє (за 21 день) повідомлення про великі військові навчання, в яких беруть участь понад 25 тис. чіл.;
- обмін спостерігачами на військових навчаннях;
- попереднє повідомлення про великі пересування військ.

Заходи довіри, зафіксовані в Завершальному акті, були вдосконалені Підсумковим документом Стокгольмської конференції із заходів зміцнення довіри і безпеки і роззброєння в Європі 1986 р., який встановлює:

- попереднє (за 42 дні) повідомлення про певні види військової діяльності (наприклад, повідомленню підлягає військова діяльність, в якій беруть участь понад 13 тис. осіб. або 300 танків або 3 тис. десантників);
- здійснення спостереження і контролю за певними видами військової діяльності. Держави запрошують спостерігачів за діяльністю, в якій беруть участь понад 17 тис. військовослужбовців або 5 тис. десантників. При цьому спостерігачам під час виконання їх функцій надаються дипломатичні привілеї і імунітети;
- обов'язків обмін щорічними планами військової діяльності, що підлягає повідомленню;
- заборону проводити діяльність, що підлягає повідомленню, але не включену у відповідні плани;
- забезпечення перевірки дотримання заходів довіри. Держави ОБСЕ мають право проводити інспекції в зоні застосування заходів довіри, але не більше трьох в рік і не більше однієї від кожного учасника.

Віденські документи НБСЕ 1990 і 1992 рр. істотно розширили як перелік заходів довіри, так і сферу їх застосування, і зараз система заходів довіри включає деякі нові інститути, зокрема, інспекції на місцях, технічний контроль і т.д.

Новим напрямом в розвитку інституту заходів довіри є концепція відкритого неба. Відповідно до Договору про відкрите небо 1992 р. держави зобов'язалися сприяти більшій відвертості їх військової діяльності, для чого надали один одному право проводити спостережні польоти неозброєних літаків, в т.ч. і обладнаних аерофотознімальною технікою, над своєю територією.